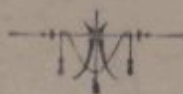

ESTUDI
DE
ARQUEOLOGIA ARQUITECTÓNICA
SOBRE 'L
SEPULCRE ROMÀ DE FABARA
ANOMENAT «LA CASA DELS MOROS»

PER
JOSEPH PUIG Y CADAFALCH
Y
CASSIMIR BRUGUÉS Y ESCUDÉR

MEMORIA

que obtingué 'l premi
de la
ASSOCIACIÓ CATALANISTA D' EXCURSIONS CIENTÍFIQUES
en los
JOGHS FLORALS DE BARCELONA
de l' any 1888

BARCELONA.—1892

IMPREMPTA DE HENRICH Y COMP.ª EN COMANDITA
SUCCESSORS DE N. RAMIREZ Y COMP.ª

Passeig d' Escudellers, 4

ESTUDI
DE
ARQUEOLOGÍA ARQUITECTÓNICA

ESTUDI
DE
ARQUEOLOGIA ARQUITECTÓNICA
SOBRE 'L
SEPULCRE ROMÀ DE FABARA

ANOMENAT «LA CASA DELS MOROS»

PER
JOSEPH PUIG Y CADAFALCH
Y
CASSIMIR BRUGUÉS Y ESCUDÉR

MEMORIA

que obtingué 'l premi
de la
ASSOCIACIÓ CATALANISTA D' EXCURSIONS CIENTÍFIQUES
en los
JOGHS FLORALS DE BARCELONA
de l' any 1888

BARCELONA.—1892

IMPREMPTA DE HENRICH Y COMP.^a EN COMANDITA
SUCCESSORS DE N. RAMIREZ Y COMP.^a

Passatge d' Escudellers, 4

ESTUDI
DE
ARQUEOLOGIA ARQUITECTÓNICA
SOBRE 'L
SEPULCRE ROMÁ DE FABARA
ANOMENAT «LA CASA DELS MOROS»

INTRODUCCIÓ

Ningú dubta ja que en la forma arquitectònica 's verifica quelcom d'aquella teoria, més bella que verdadera, ab què 'l celebrat Carles Darwin pretengué explicar l' origen de les especies; quelcom semblant a la *evolució física natural*, al cambi de formes específiques someses a les condicions exteriors y fins a aquella lley de la *selecció natural en la lluyta per la existència*; y per axò avuy al comensar qualsevol estudi artístich és precis abans que tot fer un estudi històrich per veure com els segles han infantat cada una de ses formes y comprendre la evolució per la qual s' ha vingutá la que s' estudia. Aquex mètode què s'ha pretengut aplicar desde la Historia natural fins a les ciències sociològiques, desde la Filosofia fins a la Historia dels oficis, desde la Historia literaria fins a la Historia de les belles arts plástiques; si en algunes branques del saber servex no més pera demostrar que la evolució no existex en la arqueologia arquitectònica, té excepcional importancia; y está clar que en ella, lo matex que en totes les altres ciències en què aquexa evolució 's pretenga demostrar, el

punt capital, el punt de surtida és la forma primitiva; y lo que són els estudis histològichs a les ciències històrich-naturals, lo que és la etnografia y el Folklore a les ciències sociològiques, lo que són les llengües mares en la Filologia, els objectes protohistòrichs en la Historia dels oficis, y les rondalles y cançons primitives en la Historia literaria; aquí en la Historia artística són les formes primeres que, portades á la nostra terra, germinaren en ella y donaren fruyts que feren conèixer la mena de la llevar que anys á venir va donar tot l' abundos esplet de nostra arquitectura.

Aquesta llevar á Catalunya, com en la major part de les terres d' Europa, és l'art romá.

Per axò tenen importancia tots els recorts artístichs d' aquell poble pare de nostra civilisació, encare que sian en la forma senzilla d' un oblidat sepulcre que la sort ha conservat sancer y casi desconegut per la ciencia, en amagada vall de prop a Catalunya.

Nosaltres, seguint exes idees, hem volgut portar aquest gra de sorra a la grandiosíssima obra de la Historia de l'art catalá, esbrinant des del punt de vista artístich y arqueològich un importantíssim moniment dels millor conservats de la època romana, que en el límit de Catalunya anant vers Aragó 's troba amagat entre penyalars, vora el riu Matarranya, enfront la vila de Fabara que pertany actualment a la provincia de Saragossa, partit d' Alcanyis.

Apartada de les noves vies de comunicació, per anarhi en els jorns que exa excursió verificarem¹ des de Barcelona s' havia de pendre lo ferrocarril pera Tortosa, des de hont seguint primer les vores del Ebre y després per entre pelades montanyes s' arribava á la vila de Gandesa, d' ahont per mal girbat camí que passa per Batea, ab cavalcadura ó ab carro, s' arribava al cap de set mortals hores a Fabara.

Situada a unes tres hores del coll d' en Cuadret, límit per aquella banda de les provincies de Tarragona y Saragossa, més ensá de Casp, prop de Maella y Mequinença, si

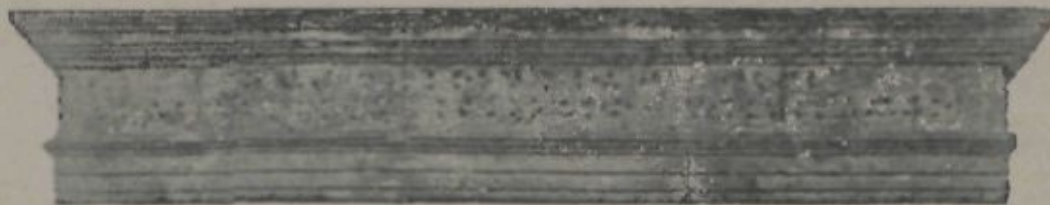
¹ Avuy lo ferrocarril va fins á Mora d' Ebre des de hont hi há tartanes que en dues hores ó tres portan á Gandesa.

aragonesa oficialment, parlan encare sos habitants la llengua catalana y sols per febles variacions en el traje y en las costums se distingeixen de nostre poble.

À un quart cap á ponent a l' altra vora del riu, en un oliverar propietat de la Princesa de Belmonte, s' hi axeca un moniment de romana fatxa, en el pays conegut per la *Casa dels Moros*, qual importancia 's veurá en el desenrotllament de nostre estudi.

La *Casa dels Moros*, donchs, és l' objecte de la present memoria que farèm principalment des del punt de vista arquitectònic.

Fris de la fatxada principal

I

Abans de llegir lo que diuen columnes, frisos, llindes y coronises del monument de Fabara, cal que interpretem les poquíssimes lletres que dexá grabades en el frontis del matex l' *esculptor* romá disset segles enrera. Exes lletres oblidades, ó poch menys, per la epigrafia 'ns dirán ben llegides l' objecte que presidí 'l plan del arquitecte que va axecarlo, la idea que bullia en son magí, les costums y tradicions a que s' adaptava; y axí podrèm contemplar com lo característich d' aquestes se traslluex en l' obra artística arquitectònica engendrant son plan y son alsat, donant origen a sos detalls ornamentals, encarnantse com si diguessen en la pedra y imprimintli un segell especial y típich que lligan la forma y la idea en una unitat tan íntima com la que unex el pensament y la paraula.

Tal inscripció, que publicá D. Vicens Lafuente en son informe á la Academia de la Historia sobre 'ls manuscrits del P. F. Joseph de la Huerta (1807) que describian lo fins llavors desconegut monument ¹ diu axí:

¹ *Boletín de la Real Academia de la Historia*, V. 1.

L'A MILI LVPI

Y el docte acadèmich la comenta de la següent manera: «a primera vista, diu, sembla una inscripció mal llegida, »que digués Família *Lupi*, la família de *Lupus* ó de *Lope*. »Però l'apòstrof ó coma que separa la L de la A indica »que no pogué ésser una F y que deu la lletra inicial lle- »girse *Lucius* ó *Libertus*.»

Descriu tot seguit les restants parts del edifici, y dedueix d'elles, seguint la opinió del anticuari de la matexa Academia Sr. D. Aureliá Fernandez Guerra, que son objecte fou lo de moniment funerari, y continua: «per lo que »toca a les escasses lletres que hi há en el pòrtich sembla »que 'l panteó fou construït per un tal *Lucius Emilius* »*Lupus*. En el buyt que hi há entre la lletra A y la M degué »haverhi, sens dubte, una E, puix les paraules *Emilius*, »*Emilianus* se escriuen *Æmilius*, *Æmilianus*. La inscrip- »ció matexa está dient que allí manca una lletra, y la epi- »grafia diu clarament quina és la que falta. Mes el genitiu »d' *Æmilius* no es *Æmili*, sino *Æmilii*, y la inscripció diu »*Æmili*. En l'espai que resta be pogué haberhi una I, »lletra senzillíssima, la menys voluminosa del alfabet, »destinada per axò fins entre 'ls nombres y els signes »naturals a representar la unitat, la major senzillés. Per »aquesta causa és la més fácil de despendres. Hi há lletres »que, com la E y la D, poden subjectarse a la pedra per dos »o mes soldadures, y altres com la M y la N per tres o »cuatre; mes la I se subjecta comunament per una sola, y »per lo tant, ab la major facilitad pot despendres.

»Á més, de no suplir altra I, o tindriam de acusar la »inscripció de mala ortografia, o suposar que digués »*Æmilius*, lo que no pot, puix no concertaria ab *Lupi*, ni »'s poden suposar dues lletres bifustees, o de dos pals, »com son la V y la S, quant tenim dificultat per una la »més senzilla. Resta la dificultat de donar sentit á tres »genitius que, sens un nominatiu, són una absurditat y »res significarian.

»¿Què significaria un paper que digués: de Joan Fernandez García?

»Absolutament res; y ab tot, ¿quantes voltes hem vista exa inscripció en la primera plana d' un llibre?

»És clar que s' enten, que aquest llibre és de Joan Fernandez García.

»Si la inscripció *Lucii Æmilii Lupi* estigués en la porta d' una casa, sobreentendriam *ædes, domus*; colocada sobre la porta d' un jardí, d' una casa de camp, entendriam *rus, hortus*. Si l' edifici de Fabara fou un sepulcre, com sembla degué ésser, ó almenys desitjá el constructor que ho fcs, la inscripció voldrá dir que era propietat de *Lucius Æmilius Lupus*, o estava destinat pera son sepulcre.»

Conformes ab el conjunt y conclusió del distingit acadèmic, devem modificar alguns dels detalls de sa lucració epigráfica. Lo suposar que les lletres del frontó eran de ferro ó bronze encastades en la pedra, com les del fris del frontispici de que parlarem després, l' autoritza pera suposar lletres desaparescudes; mes si 'ls artistes emplearen tal sistema en algunes parts de la inscripció, no ho feren ab lo nom de la persona a qui l' edifici anava dedicat, y an axò 's deu 'l que son nom se llogesca sancer grabat en la pedra, exceptuant la E de *Æmilius*, sens que pogan observarse 'ls restes de la suposada I. Per altra part, poch ens preocupa, la més que falta, llibertat gramatical, tant sovint usada en l' estil epigráfic¹. Resta sols esbrinar el significat dels tres genitius no completament aclarat pel Sr. Lafuente. Examinant el frontó en la part superior del tímpano s' oviran els forats hon s' agafaren dues lletres de metall, y per sa forma creem poder reconstruirles per una D y una M, *diis Manibus*, dient la inscripció:

D. M.

L' AEMILI LVPI

que traduirèm: *Als Deus Manes de Lucius Æmilius Lupus.*

¹ Vegis Hübner.—*Exempla scripturæ epigraphicæ latinæ*, 1885.

¿Qui fou aquest personatge? ¿Fou éll el constructor del Moniment ¹? A tals preguntes ens contestarian potser les lletres que degué haverhi en lo fris del frontispici (no ornaments de bronze com diu lo Sr. Lafuente) ahont quedan los forats ab què s' encastavan en la pedra les lletres de plom ó bronze, sistema de poca durada, com ho demostren les moltes inscripcions ² que degueren ésser durant l' època romana renovades, engruixint les lletres ab pèrdua de sa esbeltés y elegancia. Lo que deya aquexa inscripció, ho desxifrará ab el temps la epigrafia; mes no crehem anar desacertats al suposar que s' hi llegia una d' aquelles fórmules. *De suo faciendum curavit. Ex testamento fecit, etc.*, tant usades en els monuments sepulcrales.

De tot axò 's deduex que la *Casa dels Moros* de Fabara fou un Moniment sepulcral dedicat, com tots ells se dedicavan, als *Manes* d' un illustre finat, qual ombra voltejava la habitació dels vius vetllant per l' esdevenidor de sos descendents, ensemps que aquets veneravan sa memoria, vivent vora la llar encesa en mitj del atri, en les imatges (*imagines majorum*) que allí 's guardavan, servint d' exemple á les generacions successores ses gèstes y virtuts.

¹ Era comú lo nom de Lucius Æmilius en Espanya. En Lafuente en sa Memoria fa esment de un Lucius Æmilius Maximus de Sagunt, un Lucius Æmilius Flamen de Tarragona; un Lucius Æmilius Saturninus, que dedicá una inscripció sepulcral á altre Flamen; en Segorb hi havia també un Flamen Lucius Æmilius. En quant al cognóm de Lupus, fa recort de un, decemvir de Tarragona, y una Lupa ó Luparia. En Hübner fa esment de varies inscripcions ab tal cognóm; en Lusitania trobem en Sta. Maria de Alcazava un M. Gal Lupus; altres en Medellin, Cáceres; en Mèrida, ahont se troba una Julia Lupa; en la Bètica, en Ronda la Vieja, un C. Lupus prop la vila de Morente en una lápida aparexada en una hermita s' hi troba lo nom C. Pomponius Lupus; en Penyaflor Q. Lupus; y una Julia Lupa en Xerez de los Caballeros. Mes, ahont és abondosíssim tal cognóm és en la Espanya Tarraconense, ahont trobem C. Sevius Lupus en la Catalunya; C. Trebius Lupus en Penyalva de Castro; C. Calpurnius Lupus en Salguedo Bujedo, partit de Miranda d' Ebre, L. Livius Lupus en Fuellana, altre en Xátiva, dos Fabius Lupus en Costur, T. Publienus Lupus, M. Calpurnius Lupus, y algun altre en Tarragona. Veges Hübner *Corpus inscriptionum latinarum. Inscriptiones Hispaniæ latinæ*, 1869.

² Hübner: *Exemplo scripturæ epigraphiæ latinæ*, 1885.

Fris de la fatxada de mitjorn

II

Senzill monument epigràfic ens ha descobert l'objecte del edifici que 'ns ocupa y 'l poble que 'l bastí.

Estudiem, abans de descriure la seva forma artística y sa estructura constructiva, les tradicions y les costums funeraries d' aquet poble. Abans de fer anatomia del còs estudiem lo que és la ànima de l' obra artística, y trobarèm que la forma, dintre un cert convencionalisme, no és res més que una simbòlica traducció en pedra de les tradicions y costums funeraries del poble romà.

Mort l' home, creyan que la seva ànima anava á viure sota terra, en l' imperi dels morts, desde hont continuavan exercint llur influencia sobre 'ls vius, als qui podian visitar tres vegades l' any; aparexense ab els matexos trajos y fesomia de quant per sobre la terra peregrinavan. Dos monuments ho provan de sobres: en el Virgili del Vaticà l' esperit d' Anquisses quant troba á Eneas és representat ab trajo troyá y en la matexa obra, Hèctor, quant aparex á Eneas, porta 'l matex trajo ab la llegenda *Héctoris manes*.

Aquexes ànimes semidivinisades, unes se convertian en genis benefactors anomenats *lares*, y altres en esperits malèfics, apellats *larvæ*. Els vivents ignorants de la sort de sos parents feyan ús de la expressió *manes*, que comprenia les dues condicions.

Conseqüència d' axò fou la adoracio que se 'ls hi tributava, ja en l' *atrium* de la casa vora la llar, que en honor d' ells cremava, ja en els sepulcres verdaders temples a llur cult dedicats, hont acudia la familia á tributarlos hi les honres funeraries.

Carácter de temple per sa forma té'l sepulcre que 'ns ocupa, y carácter sepulcral, a la vegada.

Per axò en son frontispici s' hi llegeix la característica dedicatoria als deus Manes, *Diis Manibus Lucii Æmili Lupi* ab què 'ls vivents invocavan la protecció de l' ombra de son illustre antepassat¹, y per axò també trobarèm al descriure son alçat lo *conditorium* ahont reposan les cendres dels difunts, lloch soterríá més proper als *loca inferi* hont vivian lesombres que un jorn les animava.

Fris de la fatxada de tramontana

III

La concepció dels manes doná caràcter a la forma artística, les cerimònies funeraries a la vegada determinaren sa disposició interior: son plan y son alçat, espill que són en l' edifici de la part més material; la necessitat.

Després d' un sens fi de cerimònies en que 'ls vivents es despedian del difunt y recullian son últim alè, després d' estar exposat set dies en l' atri, com dormint sobre 'l *lectus funebris* d' ebori, rodejat de branques de llorer y de pi, parents y adherents l' acompanyavan á la sepultura en cerimoniosa processó.

Si retrocedissem an aquells jorns de dol pera la familia *Lupus*, vora 'l moniment de Fabara, comtemplariam la llarga processó precedida del *dessignator* que ordenava la comitiva, acompanyat d' un *accensus* y de lictors ab llurs *fascēs*; los *tibicines* tocant funeraries marxes, la munió de pagades planyideres (*præficæ*) recitant trágiques poesies en dramática positura, la sens fi d' *imajines majorum* llarga avior del finat; esguardariam el *lectus funebris* en què era portat l' ungit y perfumat cadavre per sos lliberts o pròxims parents, y contemplariam després los se-

¹ Seguim en aquest article y en el que seguex la obra d' Antony Rich, *Dictionnaire des antiquités romaines et grecques*, traducció de M. Chèruel.— Tercera edició y, la de E. Guhl y W. Koner. *La Vie antique*, traducció de Trawinski y Riemann. Cuarta edició.

guidors, vestits ab trajos senyosos sens ornamentació 'ls veuriam arribar vora el sepulcre hont en sumptuos sarcòfach (*arca, capulus*) es tancaria 'l cadavre, o lo que era més comú, se 'l colocaria sobre adornada *pyra* ahont entreoberts els apagats ulls, seria reduhit á cendres entre plors y gemechs, últim adeu (*extremum vale*) al difunt. Apagada ab vi la consumida foguera (*bustum*), veuriam com els parents recullian la dispersa ossamenta en sos vestits (*ossilegium*), y altra volta ungits ab vi, llet y mèl, y secats ab drap de finissim lli, 'ls colocavan (*osa condere*) en luxoses urnes cineraries (*urna, olla, ussuarium, hydria*) y transportavan al soterrí, que descriurèm (*componere*) mentres els concurrents se despedian del difunt ab lo *terra tibi levis sit*.

Si a la llum de la bellugosa llantia haguessem baixat la estreta escala que mena al soterrí, hauriam vist artístichs gerros, ornant els cayres de les sales, els uns plèns de perfums (*balsamaria y unguentaria*) acompanyats de petites culleretes (*ligulæ*) per extraurels, altres plèns de menjars; contemplariam lámines d' or y plata, y monedes per pagar al barquer *Caront* y amansir lo *Cancerver*; trobariam taules de cera (*tabellæ*) ab llur estilet per escriure (*stilus, graphium*); veuriam la urna del guerrer rodejada de troçejades armes, l' infant dormint prop ses joguines, el doctor damunt sos llibres, com esperançant altres jorns ovirats entre les tenebres d' una falça *Teogonia*.

Després de tancada la llosa que cobria la entrada del *conditorium*, si tornassem al lloch del sepulcre al cap de nou jorns per assistir a la *novemdialia*, haurerem contemplat en la *cella* del moniment lo *triclinium funebre*¹ y lo frugal dinar que celebra la familia (*epulæ funebres*), la distribució de vianda y almoynes al poble (*viscerationes*), los sacrificis hont ab lo cap acotat en terra morian les adornades víctimes, per que 'ls Manes escoltessen les pregaries dels parents (*parentalia*); hauriem vist el *focus turicremus* y 'l *turibulum* llençant núvols d' incens, les *infulæ* y garlandes que adornaven les pilastres y columnes, en

¹ Aytal se veu en un marbre conservat en el Museu de Verona.

les què encare restan els forats, avuy conservats, dels claus que les sostenian.

Totes aquexes cerimonies donan com á conclusió lo que constitueix la sepultura romana de què parlem: el *conditorium* lloch essencial per guardar les cendres y la *cella* superior hont se li tributan honres funeraries, hont els *parents* hi celebren les *epulæ funebris*, y hont les *victimes* derraman llur sanch per tenir propicis els manes del finat.

L' art romá en el moniment de Fabara s' esmená en fer patents totes ses creencies y tradicions; donantli la forma hieràtica dels temples, fentlo un verdader temple dedicat als *dii inferi*, semblant en tot als que erigia al *dii superi* en altres llochs de la terra, y adoptant en sa ornamentacio 'ls símbols que recordessen l' objecte á què 's dedicava.

Tenim la idea que presidí al erigirlo, tenim, com si diguessem, l' ànima del moniment; anem are a descriure 'l *cos*, que ha restat després de segles, y á fer reviure la obra arquitectònica en mig d' aquella societat romana, mare de la nostra, contemplant sa estètica especialíssima, y com el conjunt complicat que constitueix son estat social se retrata en ses construccions arquitectòniques.

IV

Roma fou un poble essencialment guerrer; Rómul era el capitost d' un esbart de soldats que s' arrasserá en mal bastida fortalesa; la conquesta fou l'origen de ses immenses possessions: el rapte de les Sabines entre 'l brugit de les armes, l' origen de la familia romana; les guerres inspiraren gran part de sa literatura, ab elles nasqueren ses mes preuhades institucions, s' omplí de divinitats sa Teogonia y d' estátues son Panteó, s' escrigueren ses lleys y s' organisá la societat que de les vores del Tiber s' escampá per tots els ámbits del mon antich. Tant encarná aquex esperit en la societat romana, que en plè segle d' August, quan les arts gregues omplian de estátues la orgullosa vencedora, quan les musses inspiravan les lires dels poetes y Vitruvi dava regles á l' art arquitectònich, Virgili, l' immortal autor de les tradicions d' Italia anti-

ga, s'atreveix á dir á sos compatricis per boca d'un de sos personatges: «altres cisellan més delicadament el bronze y donan vida al marbre, tu romá, sápigues que ton destí és governar els pobles »

Tal com lo romá fou la arquitectura romana. Un poble primer que tot conqueridor y utilitari devia ser més aviat constructor que no arquitecte, més aviat enginyer que no artista com fou més agricultor, llegista y orador que no pas poèta. La arquitectura devia ser entesa per ell com ho entenia tot: com un auxiliar per ses conquestes innombrables, com un medi de romanisació dels pobles conquerits; més que com obra d'art, com obra del luxe fastuós, com expressió de son poder y riqueses. L'edifici devia ser fort; per axò tenia ell entesos enginyers: després devia ser rich; per axò tenia els esclaus grechs que 'l recubririan de marbres y de jaspis. Ell axecava murs gruxudissims perfetament construïts, sobre d'ells feya estrebar voltas perfetament entesas, y la obra romana estava acabada perque la necessitat material estava cumplerta.

¿Era necessari enriquir la obra? donchs l'escultor grech savia adossarhi columnes que res sostenian, forrarho tot de llosas de marbre y jaspi, encastarhi pilastres, simularhi frisos y coronises, vestir, en una paraula, la construcció d'archs y voltes etrusques y romanes ab el trajo rumbos de la construcció ab llinda dels temples de la Grecia.

Axis foren sos edificis la construcció etrusca recoberta ab les despulles de la retuda Grecia; el plan pacientmènt disposat per gent abans que tot utilitaria; la estructura estudiada per freda intel·ligència d'enginyer, y tot recobert per postissa ornamentació que cisellavan artistes acostumats á sentir la arquitectura en llinda dels temples bellissims de la acrópolis ateniense: fou aquella barreja de membres de distints animals, ab cap d'hermosa donzella y cuba de peix monstruós de què 'ns parla Horaci, engendrada no en els desvaris de malalta imaginació, sino per una rahó freda á qui no empenyen les volades de la fantasia.

En el sepulcre que 'ns ocupa, el simbolisme és grech. Son moltíssims els sepulcres grechs en què el plan y l'alsat recordan la forma dels temples. Un *pronaos* sen-

zill y una cella, tal és el plan de una sens fi de sepulcres grechs; un pòrtich ab columnes sostenint el clàssich frontó, tal és el conjunt de la major part de llurs fatxades. La Lycia sobre tot n' ofereix tipichs exemples en les sepultures cavades en la roca, tallades á imitació de fusta, idea primera potser de la construcció grega com les de prop de Xanthos y Myra, ja en la de Telmessos en què la forma clàssica dels temples es presenta clara y manifesta. En la illa de Rodas hi há la tomba de Lindos ahont s' hi veu la decoració de columnes y coronisaments simulant pòrtichs; mes ahont lo plan dels temples surt ab tota claretat és en las tombes cavadas en la roca de la Necròpolis de Cyrena en la Africa septentrional.

En sepultures d'obra de fàbrica és també freqüentíssima tal forma. En la mateixa Lycia, Fellows n' ha descobert una prop de Xanthos en forma de temple períptero y d'istil jònich que ha restaurat Falkener. Lo mateix expedicionari n' ha trobat una en Sidyma.

En Syrena n' existex una altra qual fatxada presenta la particularitat de tenir dues portes adjacents. És notable també el d'istil dòrich trobat en la antiga Cirta, que 's suposa ser la tomba del rey Micipsa; y sobre totes elles el famos sepulcre del rey Mausol bastit á Halicarnás 'l que segons la restauracio del sobredit arquitecte Falkener presentava també la forma de temple.

La costum grega de tributar un veritable cult religiós als difunts, fou també romana, y allí també, á imitació de la Grecia, doná la forma de la planta y fatxades als *loca religiosa* als *manes* consagrats. Les formes que les tradicions hieràtiques destinavan als temples dels *dii superi*, foren imitats principalment en temps del Imperi, en els sepulcres verdaders temples consagrats als *dii inferi*.

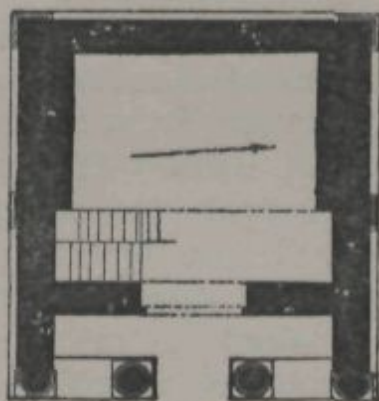
Axis la trobem en un hipogen de la antiga Orcla en la Etruria, en lo de la familia *Nasonius* en Roma, originant quan la disposició del terrer no permeté obrirlos en los marges y vessants de les montanyes, la forma dels edículs (*monumentum*) que s' axecaren demunt lo soterrí que amagava les cendres dels difunts, com és de veure en lo de *C. Publicius Bibulus* en lo Capitoli de Roma, en ún tro-

bat en Palmira, del qual es desconex la persona quals cendres estojava, y en altres de Pompeya ¹; podenthi anyadir lo que perfetament conservat havem vist en amagada vall del baix Aragó, gayre be desconegut y oblidat d' arqueòlechs é historiayres.

¹ Pera l' exámen d' aquexos edificis pot consultarse á Canina—*L' Architettura romana descritta e dimostrata coi monumenti*—1830-1840, la de J. N. L. Durand—*Recueil et Parallele des edifices anciens et modernes*, la de F. Maroiz—*Les ruines de Pompei*—1834, y la de E. Guhl y W. Koner—*La Vie Antique*: 1.ª part *Roma*, traduïda per O. Riemann: 2.ª part *Grecia*, traduïda per F. Tradiniski—1885.

V

L'origen de sa planta donchs havem de cercarla en els temples, y la trobarem en aquella forma *in parastasin* ó *in antis* la més elemental de totes, la què voltada, de pórtichs, dobles ó senzills, engendrà constantment la forma de la cella en los temples de Grecia y Roma. Senzilla, im-

posant per sa severitat, la trobem en la primera regió en el temple de Themis en Rhamnunte, en el de Diana en Eleussis, en el d' Esculapi en Agrigento, en el d' Apolo Carteense segons Brondsted ¹; mes la patria dels Augustus la cregué impropia de la magestat dels *dii superi* y la

¹ *Voyages dans la Grece.*

tragué dels *loca sacra*, preferint el luxó dels *dipteros y peripteros* y la magestat dels *próstilos y amphipróstilos*, restantne tant sols com á memoria 'ls que esmenta Vitruvi dels tres temples de la Fortuna, situats devant la *porta Collina*; arreconantlos per al cult dels *dii inferi*, com és lo moniment de Fabara.

La planta *in antis* posada en màns del arquitecte romá de Fabara sufrex dos menas de modificacions; l' una per adoptar-la á les necessitats del sepulcre, l' altra pera revestirla ab el luxó postís á què tan aficionat era aquell poble.

El pronaos s' estreny y casi desaparex al pasar del temple al sepulcre. La forma de rectangular passa á quadrada, y el frontispici 's decora simulant el pòrtich d' un temple *prostilo*. Axò era molt romá.

Les tradicions etrusques exigian la forma quadrada que evocava 'l recort de la que ab son *lituus* trassava l' *augur* al anar á llegir l' esdevenidor en el vol dels corps, els duchs y les xibeques y en el misterios cant del áliga, del astor y del voltor, y axis eran els temples antichs d' Italia que 'ls romans apelavan toscans.

Per altra part, la costum havia consagrat la forma del temple *prostil*. Aquesta més que cap s' avenia á les ceremonies del cult romá, com han fet notarho molt acertadament los sabis arqueòlechs E. Guhl y W. Koner.

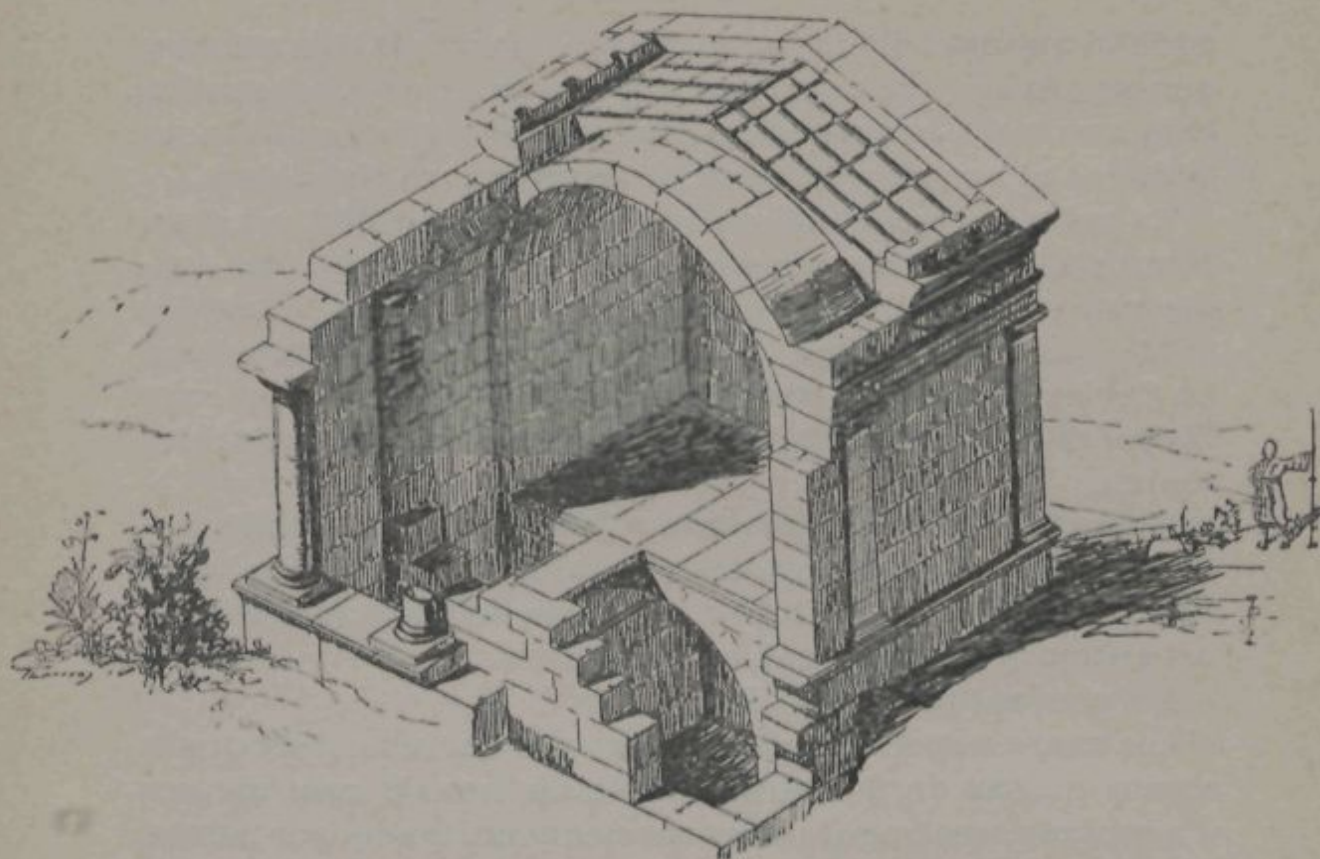
Era sufficient allargar ab dos rengles de columnes el pòrtich del model grech, que no 'n tenia mes que una, y 's tenia molt naturalment el *templum* etrusch romá en qual centre es colocava l' *augur* al interpretar l' esdevenidor.

Tal volgué imitarse en el moniment de Lucius Æmilius, encastant un pòrtich simulat en el pronaos, engendrant axis una forma no continguda en la classificació de Vitruvi, una mena de temple que podriam anomenar *pseudo prostilo*.

Y encare aná mes enllá l' arquitecte. Vitruvi recomana la forma de temple, que ell anomena *eustyl*, que tenia els intercolumnis de 2 diametres y $\frac{1}{4}$ exceptuant el d' enfront, la porta que era de 3 diametres, perque embellia l' aspecte, facilitava l' entrada al temple á les colles de matrones que donantse les màns hi anavan á fer llurs pregaries y el pas-

seig pel peristyl als filosophs y gent que hi acudia: *circa cellam ambulatio habebit auctoritatem*. En el monument que 'ns ocupa hi há un pòrtich per ahont no 's transita, el peristyl es simulat no més per aplanades pilastres; no obstant l'arquitecte 'l construex imitant la forma del temple *eustyl*. És lo principi romá del temple *pseudo periptero*, d'aquell pòrtich de la *casa quadrada* de Nimes, quals columnes encastades en els murs de la cella, li donan la apariencia del *periptero*; és una construcció simulada sens respondre á cap utilitat constructiva que recorda aquells utensilis imitació dels què s' usavan en la vida y que enterravan junt al cadavre molts dels pobles de la antiguetat.

En quant á la orientació 's serva en ell la costum antiga, que colocava 'l pòrtich vers Orient, y no la que vingué anys després que 'l colocá cap á Occident pera que l' idol aparesqués del costat d' ahont surt el sol. Aquí tal disposició podia tenir significat mistich y evocar la recordansa del capaltart en què entre perfums, entre llágrimes y planys, l' ombra de *Lucius Æmilius* s' enlayrá en mitj de flames y núvols de fum, pera anar á passar en la barca de Caron les aygues tèrboles de la llacuna Estigia.

Estructura: perspectiva issomètrica

VI

Demunt la planta grega que, per son simbolisme adopta l'arquitecte romà, s'hi axeca un edifici qual estructura constructiva en res s'assembla a la construcció grega.

La construcció deslligada de la forma artística, aquí s'ens presenta ab tota sa nuesa.

Si volguéssim destruir l'aspecte exterior d'un temple grec, destruiriam l'edifici; si despullessen de son trajo l'edifici de Fabara 'ns restaria encare una cella y un soterrí cuberts ab voltas de canó, tan propis pera sepulcre com els que vestits la grega 's servan encare vora 'l Mataranya. La construcció que restaria és ni mes ni menys

aquella que aprofitada segles després per edats més pobres, que no tenien esclaus grechs pera exornarla, engendra toda una nova arquitectura, la primera que doná forma artística al arch y a la volta: l' arquitectura románica.

La volta fou un element constructiu aprofitat ab gran conexement pels enginyers romans, un element que emplearen y construiren pera poderne ser mestres á tots els pobles del esdevenidor, com ho ha provat sobradament en Choisy en sa obra monumental *L' art de batir chezles Romains* mes jamay arribá á ser un element arquitectònic.

Amagat entre entaulaments y frontons, dissimulat sempre, disfressat ab lo trajo de la arquitectura en llinda, sens fondres ab ella, constituí un sistema de transició entre la art antiga y la de la edat mitja.

Del conjunt passem al detall.

Los murs están formats de fexuchs carreus, dels quals alguns passen de 2 metres de llarch per 60 centímetres d' amplada, sostinguts sens morter y units sols per pessets de ferro, *ancon*, com les que Vitruvi descriu ¹, abrassant tot l' ample del mur y extenentse en filades horizontals dividides per juntes discontinues verticals, formant aquell sistema d' aparell que denominaren *opus quadratum*. Aquell poble que no reparava en medis, volgué aquí dar probes de lo que podian ses llargues cadenes d' esclaus y ell, que tenia formes constructives que s' avenian á totes les regions, climes y terrers, al igual que usa altres voltes *l' opus reticulatum, spicatum ó incertum*, lo mahó, el formigó y el petit carreu, pren aquí les mides que ímposa la mena d' arenisca que ompla la vall de Fabara, empleant exes grans pedres tals com se forjaren en llunyanes èpoques geològiques, en el fons tranquil d' un llach, al juntarse 'ls grans de sorra uns ab altres per medi de natural morter, segons los plans de Aquell que dirigex les grandioses obres de la naturalesa.

La gruxaria dels murs, la senyala 'l sistema de coberta; els laterals ahont estriba la volta, arriban á 90 centi-

¹ Los diez libros de Architectura de M. Vitruvio Polion. Traduits y commentats per Joseph Ortiz y Sanz, 1787.

metres, quan en el del fons y en els del vestibul, cubert per amples lloses seguint les tradicions de la arquitectura en llinda, s'estrenyen fins á 60 y 70 respectivament.

La volta arrenca dels murs assenyalant son origen per medi de *rudimentari cavet en lo soterrí* y s'unex ab ells sens que ho senyale cap motllura en el cos superior del edifici. Formades una y altra de gegantines dovelles, sens morter de cap mena, presentan lo mateix sistema d'unió que 'ls carreus dels murs, fiant en lo perfet treballat de les juntes, en la observancia de bones regles estereotòmiques la solidesa de la obra.

La volta del soterrí no 'l cobreix en tota sa extensió; la necessitat d'obrir á son través una escala per baixarhi, obligaria al constructor á suprimir algunes de ses dovelles y axò ho solventa acabantla á 1'30 metres de la porta de entrada y cobrint ab lloses aquest espay, amagant axis á la profanació lo lloch ahont eran guardades les cendres dels difunts. Exes lloses han desaparegut, mes sa existencia la prova 'l ressalt del mur en què s'apoyavan.

Axis modificá la influencia etrusca l'edifici vingut de la Grecia unint dues architectures de principis antitètics, rompent la armonia entre la construcció y les formes decoratives y sentant aquella estètica especialíssima en què la forma artística divorciada de la construcció degué cercar son origen en les faules y tradicions gregues y reduirse a fórmules y preceptes pera que l'apliquessen 'ls qui no eran aptes per concebirla.

VII

Igual que en els primers anys de la República ornava Roma ses pobres construccions etrusques ab els marbres y estatués que li portavan els generals vencedors, acudí á elements estrangers quan tractá de crearse una art propia y peculiar. Grecia fou 'l model que copiá la ciutat del Tiber, y en arquitectura com en lletres, repetian els mestres á la joventut romana aquells versos d' Horaci:

. *Vos exemplaria Greca*
Nocturna versate manu, versate diurna.

En l' art grega, donchs, havem de cercar els orígens y fonts de lo que constitueix la part de fòra del monument que estudiem.

Aquest poble, dotat d' exquisit sentiment, sapigué sublimar aquell sistema constructiu en l'inda dels pobles antics, fins á traure d' ell la acabada expressió de tot lo més gran que havia forjat sa fantasia de poeta. Les tradicions religioses donaren segell á sa arquitectura, y quan la vaga adoració que 'l pelasch feya de les forses de la naturalesa á l' ombra de secular alzina ó en la enlayrada calma d' una montanya 's convertí en el cult de deus ab personal existencia y se 'ls erigiren temples, prengueren aquests la fatxa, 'l carácter, d' aquell á qui 's dedicavan.

En aquells jorns en què l' esperit poètic forja un deu per cada forsa de la naturalesa, un geni per cada comarca, cada montanya, cada vall, cada llar y cada home; un patró per cada art y cada ofici; en què no 's concebia una decisió important sens consultar als oracles, en què cada festa tenia sos sacrificis, cada convit ses libacions, cada acte de la vida ses pregaries; els *Camps eliseus* s'ompliren de divinitats de tota lley, severs, grandiosos y sublims com les tempestats, les grans lluytes de la vida; amorosos, indulgents com la bellesa, la gracia y la joventut; fastuosos com les riqueses y el poder.

Axis l' art revestí tres formes: la dòrica, avara d' ornaments, que 's presentava senzilla y sublim; la jònica, elegant y lleugera; y la corintia, rica y luxosa fins á la profusió.

Els romans al voler imitarles, no tenint forses pera compendre son esperit, les denaturalisaren barrejantles ab elements heterogèneos; l' arch se perfilá en l' intercolumni, s' amagaren les voltes ab teulades y frontons, es superposaren simulats edificis de distincts ordres arquitectònichs y 's barrejaren llurs elements per engendrar exa híbrida ornamentació apilonament de dòrich, jònich y corinti, com és de veure en lo moniment de Fabara.

Hem contemplat en son interior l' edifici etrusch cobert ab voltes, y per fora veyem demunt un estilobat axecarse un pòrtich per ahont no 's passa, un entaulament acusant un sostre que no existeix, frontons que recordan desaparescuda coberta amagant la circumferencia de la volta de canó, pilastres y columnes aparedades en el mur

que res sostenen: es la copia d'una obra grandiosa mal compresa, la perla trobada per un poll de que 'ns parla 'l fabulista, en una paraula, seguint lo bell dictat de Mr. Vitet¹: la traducció romana d'un admirable text grech.

Tal se veu en les columnes dòriques del pòrtich, al compararles ab llurs originaries gregues. Aquella columna grandiosa, cònica, lleugeríssimament inflada, que de les que cisellava en els hipogeus de Beni-Hassan l'escultor egipci, tragué sa canya acanalada; de la graciosa curva del *lotus* axafantla y complanantla la elegant *echina*; dels lligams dels capitells que formá l'art de les vores del Nil ab *lotus*, *papyrus* y palmeres, les delicades regates y collarets; y de son gust delicadíssim, la proporció encertada; passá de la robustesa fexuga ab què 's presenta en l'antich temple de Corinto, á la sublimitat del Parthenón d'Atenas, començant á afeminarse en lo de Delos, pera esser imitada per Roma en lo de Ceres en Posidonia, y modificada després pera engendrar aquell ordre que Vitruvi anomenava toscá, *ratio tuscánica* y 'l dòrich empleat en el segle d'August. L'ábach se estrenyé y s'adorná ab un *cymatium*, la *echina* 's convertí en un bocell sens elegancia, 'l collaret en tres fíllets esgrahonats y l'*hypotrachelium* fou separat de lo restant de la canya per un astrágal, desapareixeren sovint les canals de la matexa, s'augmentá 'l reinflament; y la altura de la columna, comprés lo capitell, de 4 diámetros que tenia en lo antich períptero de Corinto y 5 y $\frac{1}{2}$ en lo Parthenón, s'allargá fins á 6 y á 7 en moltes construccions, «portant mes enflá la elegancia y sotilesa de sos judicis» com deya un traductor castellá de la obra de Vitruvi en el segle XVI².

En les de Fabara la altura és de 6'44 metres y lo diámetro del *imóscapo* de 0'92, seguintse per tant la derrera proporció; lo capitell mostra senyals de decadencia, desapareix la *cymasia* del ábach que s'estreny perdent sa robustesa primitiva, el bocell es presenta surmontat de raquitich cavet, l'*hypotrachelium* es subdivideix per dos

¹ *Etudes sur les Beaux Arts.*

² M. Vitruvio *De architectura*, traduit per Miguel de Urrea, Alcalá de Henares, 1582.

filets y en vers d'arrencar directament de la coronisa ¹ ab que termina l'estilobat acava en una base àtica que li fa perdre aquella sublimitat y fortalesa del bon temps del estil dòrich.

Les pilastres que 's mostran en les cares laterals y posterior, servan les canals del ordre dòrich y en la base y capitell seguexen igual motlluratge que 'ls de les columnes que acabem d'estudiar. Decaygudes axis de sa antiga grandesa les columnes dòriques, no és estrany que Vitruvi les trobès impropies de la majestat dels deus y que l'art que representa tota la virilitat del poble helènic, després de metamorfossejat tal com l'hem contemplat en Fabara, recobris son capitell ab els *ous* jònichs y ab delicades fulles, com se veu en un trobat prop les termes d'Albano y en un del Pòrtich capitolí; y que 'ls arquitectes al construirles les trobassen febles pera sostenir aquell arquitrau sever, aquells *triglifos* y *metopes* y aquella coronisa que aguantavan en Grecia y, més ó menys, cambiada també en els monuments de Roma; substituint-les molt sovint per un entaulament que forjaren els grechs d'Assia pera assentar-lo sobre les elegants y lleugeres volutes copiades dels capitells de Persèpolis, que com els rulls de la cabellera de feble donzella cubrexen los capitells del estil jònich. Tal és de notar en l'entaulament del edifici que 'ns ocupa.

L'arquitrau, dividit en tres parts que sembla llisquen la una sobre l'altra, la *cymasia* y filet ab què remata, lo fris sens mètopes ni triglifos, la coronisa sens modillons, son caràcters que distingexen al entaulament jònich, y que trobem perfectament de manifest en la Casa dels Moros de Fabara.

Lo fris, variat en les quatre cares, presenta senyals de lletres desaparescudes en el frontispici que havem ja estudiat; y en les altres s'hi esplaya la escultura cisellanthi les testes de toro, recort dels sacrificis, les àligues, símbol de la forsa y les delicades flors formant artístiques volutes ab fulles de carnera; les primeres adornan el fris de la

¹ Està formada d'una gola invertida y un filet.

cara de mitjorn, les segones la de tramontana y les terceres la de ponent.

El toro era animal privilegiat pels sacrificis y sa calavera netejada, devia adornarse ab penjarelles de llana, *infula*, ó ab les matexes garlandes ab què era menat al sacrifici, *serta*; y l'art grech y romá tragueren partit d'exes despulles pera fundarhi un motiu ornamental, generalisat en les obres de la Ciutat eterna. Els trobem en les portes d'entrada á les ciutats, com en la d' August en Fano, en la de Verona; en els frisos dels temples, com en lo circular de Vesta en Tivoli, en lo d' August en Tarragona, quals restos se conservan en lo claustre de la Seu y en lo Museu arqueològich; en archs triumpfals, com en el de *Sergius* en Pola y el d' August en Rimini; en sepulcres, llochs ahont és frequentíssim, com en el mausoleu d' Adriá, en el de *Cæcilia Metella*, en el de *C. Publicius Bibulus*, y podem anyadirhi en el de *Lucius Æmilius Lupus* de Fabara. Eran petrificat recort dels sacrificis que l'amor y l'amistat feyan á les ombres que en ell vagavan, invocant continuament la protecció de les benéfiques á la família, *lares*; y aplacant les ires y malefics dels *larvæ* ó *manes* enemichs, que en cástich dels crims comesos durant la vida no tenian el repós desitjat de la tomba.

Significat simbòlich tingué l'áliga, animal sagrat qual vol era pressagi que 'ls augurs endevinavan, de qui Júpter no menyspreava, al dir de Marcial, rebre 'ls llamps que l'ensava sa ira; representació de la dignitat y del triomf s'adoptá com á senyera de les legions y per símbol dels divinissats emperadors. La trobem en l'arch de triomf de *Titus*, en el d' August de Rimini, en el de *Septimius Severus*, en el foro de *Nerva* y la veyem en el sepulcre de Fabara recordant no la pomposa *consecratio* en què 's divinissava la forsa y 'l vici del que portava la cadena dels ramats d'esclaus que constituian la societat romana; sino 'ls funerals ahont ploravan parents y amichs tot dient l'*ave anima candida*, el *terra tibi levis sit* ó el *molliter cubent ossa*, al pendre comiat, entre llágrimes, de perdudes ilusions ó ja trencats amors.

Les volutes formades de flors y fulles de carnera del

fris posterior les trobem sovint empleades adornant els romans edificis y entre ells citarèm: el temple d' August en Pola, els de *Venere* y Roma, el del Sol en el Quirinal y un fragment de procedencia desconeguda del Museu de Sta. Agata de Barcelona, casi igual á un que 's trova formant part dels brancals de la porta de Sta. Maria de Tarrassa.

La coronisa menys senzilla que la del segon cos del Colisseu y del teatre *Marcelus*, no ornamentada com les luxoses dels temples d' *Antoninus* y *Faustina*, de Júpiter tonant y del Sol en Palmira, presenta una gola invertida y un filet que terminan lo fris, seguint després la barbacana formada d' estreta platabanda y dos altres talons alternats ab filets. La jònica *cymasia* per ahont ferèstechs lleons vomitavan l' aygue de la teulada, está substituïda per una fàxa ab forats rectangulars.

Si 'ns fixem en les proporcions del entaulament trobarèm l' arquitrau de 0'55 no seguintse ab tota exactitut

la regla de Vitruvi, que 'l senyala de $\frac{1}{12 + \frac{1}{2}}$ de la columna

quan aquesta té de 20 á 25 peus romans ¹ d' alsada, per lo que deuria tenir 0'51; lo fris es $\frac{1}{4}$ més alt que l' arquitrau per contenir figures, y la coronisa 's desenrotlla ab una alsada igual a la fàxa del fris.

Sobre exos elements s' apoyava una teulada quals *tegulae* ó *imbrices* han desaparegut, restantne com a recort los frontons adornats ab la coronisa igual á la descrita, quals trossos somoguts per la má dels segles se desprenen y rodolan com a despulles d' edats per sempre més passades.

Al contemplar son conjunt, al veure sa sencera fesomia, venen á la memoria 'ls *heroum* que basti la Grecia y l' esperit se transporta á aquelles edats que si 'l cor no les sent, ni l' ánima s' hi esplaya, lo magí 's complau en referles al veure les valentes columnes dòriques enrogides

¹ Lo peu romá (pes) segons M. Letronne tenia 0'294 m. y essent aixís les columnes de Fabara tenen uns 22 peus.

pel temps, arnades pels anys, desafiant com soca de vell roure les generacions que passen.

Tal s'acut á la pensa al contemplar els monuments romans *entremitx de llurs defectes, que desapareixen esborrats per la llum del paisatge que 'ls volta, aniquilats per la vivesa de la impressió, y si tal fan sentir les despulles que per tot Catalunya 's servan; molt més al trobarse á l'ombra del gayre be sancer monument que han respectat les edats y la ignorancia*¹ com el que acabem de descriure.

¹ Ha contribuït molt á sa conservació una rondalla que en el poble de Fabara 's conta: una vegada volgueren mal aconsellades máns aterrarlo, y sobrevingué una tempesta prenyada de llamps que etzibá tal pedregada per tot aquell afrau que no 's cullí res aquella anyada; y sort que dexaren acte seguit sa tasca, perque sino no quedava un arbre en tota la vall. Be es del cas que 's conserve exa tradició en aquell, apartant axis de la Casa del Moros el vandalisme destructor.

Fris de la fatxada posterior

VIII

¿À quina època pertenes tal construcció? Les bases en les columnes dòriques no 's troban en las construccions anteriors á l'època de Vespasiá, com ho demostran la major part de les que 's troban en Pompeya, les del teatre Marcellus, les del temple de Quirino, etc., etc.; mes no s' hi veuen en el monument de Fabara aquells entaulaments recuberts d' adornos en què arquitrau, fris y coronisa desapareixen baix lo fullatge que l' escultor hi agrupa, ni aquells cartelotxus que suportan estatuets rompent les linees de les columnes, ni 'ls ninxos rectangulars y esfèrichs adornats de frontons que foradan les murs, ni aquells frisos convexos ni aquella *desordenada y confusa ornamentació que aparequé* després de March-Aureli.

Si 'l comparem ab els edificis que 'ns restan de la antiqüetat romana trobarèm que 'ls ordres arquitectònichs es superposan y engendran exos edificis com el teatre Marcellus, que semblan construccions heterogènies col·locades unes sobre les altres, desde la època d' August; mes el barrejar entaulaments y columnes de diferents ordres, senyala la època en què 's bastiren l' anfiteatre Flavi, el Mausoleu d' Adriá, els anfiteatres de Capua (Adriá), Ni-

mes (Adriá), Verona (Domicia á Nerva), Pola (Trajá á Adriá) y en que 's reconstruí la porta d' August en Aosta.

Al estudiar els capitells trobarèm que s' assemblan més ab la major part de les construccions que acabem de citar que no ab el que descriu Vitruvi y els que 's troban en el teatre *Marcelus*, en el temple d' Hercules en Corti y en el de *Quirinus*, etc., etc., y altres construccions que encare sentian la influencia dels primers temps del Imperi.

El caràcter de les lletres, la forma del punt col·locat després de la L (Lucius), en la inscripció ya estudiada, indiquen aquella època en què, com diu Caveda «pera alivi de la humanitat ab tantes ignominies humillada, »Espanya produí dos illustres varons que ocuparen successivament el tron dels Cessars, pera tornarli la dignitat perduda. Trajá y Adriá, abdos espanyols, y March-Aureli, quals pares també ho eran, més grans com á protectors dels pobles vençuts que com á conqueridors, »al pujar al Imperi, giraren llur esguart envers sa patria, »no ja pera apaivagar sos mals que durament la afligian »sino pera donarli tota la esplendor que son nom y sa importancia demanavan.

»En aquex período de pau y de justícia pels pobles, »axecaren llur vol les arts abatudes y la Península 's cobri de monuments, quals magnífiques runes són encare »l recort mes grandió del Romá Imperi y la prova més »irrecusable de sa civilització y riquesa».

Llavors á poques llegües d' ahont s' aixeca la vila de Fabara, existien les riques *Octogesa* (Mequinenza) *Leonica Colonia* (Alcanyic) *Gallica Flavia* (Fraga); vies empedrades atravessaven la comarca que anava llatinizantse y que de Roma havia rebut el luxu pompós que 's manifestava en riques habitacions urbanes, en sumptuosíssimes *villæ*, en grandiosos *monumenta* dels quals per mostrarnos la prosperitat d' aquest recó d' Espanya Tarraconense ens resta 'l que estudiem ¹.

Pedra miliaria d'antiga via desaparescuda y á la volta potser despulla de la *villa* que la familia *Lupus* axecá

¹ Pera formarse idea del grau de romanisació á que havia arribat l' Espanya, lleigeixis *La arqueologia en España* del Dr. Emilio Hupner, 1888.

pera son plaher vora 'l Matarranya, quals runes sembla recordar la tradició, ha mort y pertenyex á costums que ja passaren; sa forma artistica viu encare en nostres obres d' art evolucionada pels segles, y a ella ha d' anar l' *arquitecte pera trobar la font de tota nostra arquitectura.*

Més tart, les obres del arquitecte romá, despullades dels ornaments grechs engendraren la forma de la església románica y ab ella tota la arquitectura cristiana, arbre gegant qual llevar fou la arquitectura romana.

Nosaltres no hem volgut fer més que mostrar lo que de la llevar primera encare resta sencer, com en lo segle I en la vall amagada de Fabara.
